

УДК 821.161.2-1 Франко

ХУДОЖНІЙ КОНЦЕПТ ПОЕМИ “СВЯТИЙ ВАЛЕНТІЙ” ІВАНА ФРАНКА У СИСТЕМІ СЕМАНТИЧНИХ ПАРАДИГМ

Семантика художнього тексту формується структурами різних мовних рівнів, їх організація і взаємодія конструюють зміст тексту, який сприймається як автономний лише на фоні цілісної структури. Художній концепт поеми І. Франка “Святий Валентій” торкається сутності християнського віровчення про вселюдську любов до Бога і до кожної людини. “Оцим гуманізмом, – зазначає дослідник творчості письменника Ю. Кобилецький, – загальнолюдською любов’ю і пройнята вся поема “Святий Валентій” [1, 266]

У журналі “Житє і слово” письменник вмістив такий запис народної легенди, почутої від батька: “То був такий дохтор, називав сі Валентій. Такий він був змаленьку ладний, і добрий, і приємний, що всі люди його любили. А як став дохтором, як зачав людьом помагати, то так до нього народ плив з усього світу, як вода в море. Далі йому сі то сприкрило. “Господи, – каже, – що ті люди так до мене липнуть? Піду я геть від них, на пустиню, сховаю сі та й буду сі молити”. Пішов він на пустиню, але де там! Люди за ним, і там його найшли. Де він сі повернув, люди все за ним, все до нього липнуть. То він тогди зачав сі молити до бога: “Господи, дай мені таку слабість страшну, щоби сі ті люди геть від мене відшибли!” Пан-біг довго не слухав тої молитви, але далі розгнівав сі на нього та й заслав на нього тоту слабість. Як він зачав сі метати, синіти, піну точити, землю під собою бити, то всі люди геть від нього повідбігали. А він за кару жив у тій слабості сто літ. І вже по тому просив бога, щоби му дав перед смертьов хоч здалека увидіти людське лице, але пан-біг його не вислухав. А як мав умирати, то таку муку мав при смерті, що на сижень під собою землю вибив і руки собі по кикті скусав. А за то пан-біг по смерті взяв його до неба... [2, т.2, 186].

Про роботу над поемою І. Франко писав у своїх листах до М. Драгоманова в 1886 році.

Легенда про святого Валентія є одним із варіантів фольклорної інтерпретації давнього житійного сюжету. В християнській агіографії міститься житіє святого Валентина, від якого, можливо, походить фольклорний Валентій. У передмові до четвертого видання І. Франко зазначав, що сюжети оповідань, байок мандрують по всьому світу. І як приклад наводив поширення Буддового вчення в самій Індії, а також запозичення і трансформацію Буддової віри в християнських проповідях аскези: “Він учив, що людське життя – то тяжка проба для людської душі, то ненастанне горе; що всі земні втіхи і розкоші – то отрута для душі, бо горе тим тяжче болить по них; що одинокий спосіб увільнити себе від болів і клопотів земного життя – се зрєктися світу, його розкошів і радощів, зрєктися батька, матері, дому, родини, маєтку і жити в побожних думках і молитвах, пращуючи лише стільки, щоб їсти, а їдючи лише стільки, щоб жити [3, т.4, 62]

З приводу розглядуваної поеми І. Франко зазначав, що прагнув у ній “ярко освітити антигуманні і антикультурні погляди християнської аскези”. Саме таким негативним підрунтям для ідей аскезизму стає постать лікаря Валентія. Його зустріч з “високим старцем у драному хітоні” справила руйнівний вплив на свідомість героя. Його любов до ближніх, прагнення допомагати хворим перетворились на зло:

Любов ота стосотними нитками тебе прив’язує до злого світу !
Вона – покуса до гріха, сам гріх !
Порвать, стоптать її – се перший крок
До вищої, господньої любви ! [3, т.4, 23]

Самовідречення Валентія не має природи й структури ціліснодієвої системи світобуття. Дух і тіло дисгармонують, важким видається поборення не лише тілесних, але й усіх, хоч як-небудь пов’язаних зі світом сутностей. Гармонія для Валентія – в аскезі світовідречення, що є базовою для ортодоксальної православної аскетички. Іоанн Златоуст виголошував: “Запрети ся иного, тогда добре поймеш, што то ест запрети ся себе самого”.

Однак Валентій глибоко помилявся, сподіваючись, що ув’язнення в пустелі не принесе йому спокус. Головна непоборена спокуса – це він сам, його власна гординя. Вона звела його з праведного шляху служіння людям лікарськими порадами і повела по шляху аскетизму, який суперечив його природному покликанню:

Заглянь лишень на дно душі своєї,
Чи там під цвітами любови тієї
Не криєсь зла гадюка самолюбства? [3, т.4, 19]

Валентій не був підготовлений до миттєвого прийняття аскези, він не був ознайомлений з потребою світу в подвижницькій праці. А відтак, Валентій не зумів побачити того позитивного начала, яке несе в собі християнська аскеза:

...по світовому роздорожжю...
Усяку ересь тільки годувало,
Та плоду ніякого не давало. [3, т.3, 218]

Герой духовно самознищується, він благає Бога вразити його такою хворобою, яка відразу викликала б до нього ненависть і огиду людей:

...Пошли мені таку недугу,
Щоб всі вони злякалися мене,
Щоб, дивлячись на мене, серця їх
Стинались ледом, щоб їх руки мліли,
Заким до мене доторкнуться, щоб
В обридження і страх змінилась їх любов! [3, т.4, 45]

А. Каспрук у праці “Філософські поеми Івана Франка” представляє гуманізм письменника християнській заповіді любові. На думку цього автора, поема дискредитує християнську свідомість і аскетичну, і помірковану (носієм таких поглядів у поемі виступає ієрей Памфілій) [4, 19]. Протилежної думки дотримується В. Кречотень, який розглядає світогляд ієрея як “цілющий і життєдайний для здеморалізованого римського суспільства” [5, 67].

І. Франко підносить думку, що людська особистість вдосконалюється не аскетичним “самоочищенням” й відчуженістю від світу, а лише діяльним громадським життям. Кінцевою метою земного буття людини, її вищим благом є активна діяльність на користь суспільства:

Не втікають від зла казав
Христос, а з злом боротися щосили.
Бо як почнем усі від зла втікати,
То запанує зло на всій землі [3, т.4, 40]

Поет стверджує дієвий, активний характер любові, підкріплений праведними вчинками. Людина має творити добро, утверджувати гуманізм і справедливість. Тільки власною діяльністю, заснованою на людинолюбії, можна зреалізувати найкращі людські устремління. Позиція пасивного споглядача, що замикається самотньо в пустелі – це позиція крайнього індивідуаліста:

І він упав до каменя лицем
І став молитись: “Боже, спасе мій,
Спаси мене від людської любови!” [3, т.4, 29]

Проблему співвідношення дії і споглядання Іван Франко вирішував на користь життя діяльного. Звідси й земне призначення людини – активне, діяльне життя. Життя, насичене творчою працею і добрими вчинками. У любові до Бога й до кожної людини бачиться єдиний вихід зі світу зла, омани й ненависті.

Художній концепт поеми реалізовано у мові твору відповідним семантичним ядром, кожен елемент якого служить естетичному завданню. Семантичне ядро тексту сформувала лексика, підпорядкована розкриттю центральної постаті поеми – образу Валентія. У мовній картині світу людина зазвичай постає як “динамічна, діяльна істота” [6, 39] з властивою їй цілісною системою психофізичних та інтелектуально-мовленнєвих дій і станів. У зв’язку з цим найбільші семантичні мікрогрупи у мові поеми склали назви різного типу статичних і динамічних ознак персонажа. Так, позитивну оцінку почуттів, станів та інших характеристик головного героя виражає коло такої лексики: Веселий, щасливий; освічений, мислячий, бистрий (ум); спокійний, ясний; ширий, чистий, чистий, ясний; привітний, ласкавий, прихильний; славний, великий, вибраний, небагатий, мов ясний метеорит.

Наведені парадигматичні єдності свідчать, що у структурі тексту вимальовується своєрідна “тематична сітка” [7, 9], в якій окремі смисли дублюються на рівні лексичного та семантичного повтору, ілюструючи тим самим смислову зв’язність тексту.

Значно більшу за обсягом групу склали лексика на позначення негативної оцінки почуттів, станів та інших характеристик персонажа. Це свідчить про той факт, що у мові теж здебільшого переважає лексика на позначення негативних ознак, оцінок і т. ін. Отже, зазначена група лексики охопила таку кількість назв: Тремтячий, дрижачий; збентежений, стривожений, зрушений, розбунто-

ваний; понурий, сумний, сумовитий, мов темна хмара, потусклий, зів'ялий, підтятий; недужий, хорий, слабкий, безсильний, безвільний; підступний, улудний, лукавий; підлий, негідний, грішний; недобрий, невдячний; немилий, зимний; несамовитий, навіжений, божевільний, блудний; боязкий, дикий; недвижимий, недвижний, заціпенілий, зціплений, кам'яний, закам'яний, остовпілий, немов ражений громом, завмерлий, мертвий; утомлений, струджений; болючий, страждущий, зболілий; глухий, засліплений, сліпий, хорий, уломний, бідний, нужденний, безсильний (розум); нещасний, нещасливий, з розбитим серцем, із змороженим серцем.

У межах окремих мікрогруп спостерігаються різного типу лексико-семантичні зв'язки – синонімічні, антонімічні, гіпогіперонімічні тощо. Це також є свого роду свідченням смислової цілісності усіх складових тексту, які підпорядковуються конкретній художній меті.

Якщо зіставити групи лексики на позначення внутрішніх і зовнішніх характеристик людини, то останніх виявиться у мові твору не так і багато. Причому синонімічно зближені у тексті назви, які акцентують інтегральний смисл лексем, будуть стосуватися лише непривабливої характеристики персонажа: Блідий, безкровний, посинілий; збитий, зсинілий, розбитий.

Лише в межах прикметникового типу лексики, наявної у творі, можуть формуватися парадигми, що характеризують власне самі почуття та стани у процесі їх вияву чи то впливу на іншу людину. Помічено, що логіка розвитку образу головного героя витримується і на рівні зазначених лексичних мікрогруп. Так, характеристика внутрішній станів під знаком “плюс” стосується лише образу батька Валентія. Що ж стосується ознак душевного стану самого Валентія, то всі вони подані як негативні для їх носія чи його оточення. Порівняймо: почуття батька – сильні, могуті, величні, могутчо-потрясаючі, всеобнімаючі, беззавітні; здорові, чисті; благодатні, оживляючі, покріпляючі; небесні, лазурові, просторі. Почуття Валентія – абсолютна протилежність наведеним вище. Вони болючі, болючі, гіркі, пекучі, пекельні, гострі; тяжкі, страшні, люті, страшенні, несказанні, безкінечні, безмірні, безграничні, неодолимі, смертельні; тасмні, невловимі, глибокі; погані, чорні, важкі; замерлі, німі.

Система прикметникової лексики на окреслення внутрішнього світу персонажа виявилась у мові твору найрозгалуженішою. Вона становить собою так звану базову лексику, до якої цілком природно долучити і відповідні семантичні парадигми дієслівних номінацій.

Сфера позитивних динамічних ознак – емоційних реакцій і станів, як і сфера аналогічних статичних ознак, характеризує переважно не головного героя твору, а всіх інших, виявляючи їх ставлення до Валентія. Такими персонажами є батько Валентія, хворі, що мали надію на зцілення, кохана Сільвія, священник Памфілій. Динаміку відповідних почуттів їх і станів відтворює таке коло лексики: лякувати, платити подякою; тішити, втішати; любити, платити любов'ю, віддавати любов, пестити; радіти, радуватися, любоватися, горіти щастям; пишатися, хвалитися; вірити, втішатися надією, уповати.

На межі відтворення позитивних і негативних відчуттів стоїть лексична пара всміхатися, сміятися. Для Валентія його посмішка є свідченням приязні (всміхатися), але у сприйнятті старця вона є проявом образи (сміятися).

Сферу негативних процесуальних ознак відтворює у тексті група дієслівної лексики, яка порівняно з прикметниками не вирізняється своїм кількісним складом. Можливо, це є свідченням того, що саме прикметник найвиразніше репрезентує у мові характеризує та оцінює функції. Дієслівні ж характеристики негативних почуттів і станів стосуються у тексті переважно головного героя твору. Вони здійснюються таким складом лексики: марніти, бліднути, біліти, синіти, чахнути, таяти, слабіти, дряхліти, подаватися, в'янути; лякатись, жахатись, холонути, костеніти, стинати кров у жилах; стрепенутись, здригнутись, затремітіти, рвонутись; остовпіти, здеревіти, зомліти.

Привертає увагу досить розгалужена група дієслів на позначення інтелектуальних характеристик. Майже всі вони стосуються головного героя поеми. У межах цієї групи своєрідне семантичне наповнення здобувають лексеми, що акцентують прагнення героя навчатись, пізнавати світ, здобувати знання: Громадити (скарби знання), ссати (мудрість), зглиблювати.

Процес власне мислення з різноманітними його особливостями виражає ціла низка дієслівних номінацій: Думати, гадати, снувати думи, наострювати ум, освітлювати ум, захоплювати ум, заполювати ум, тямити, розуміти, збагати, напружувати мислі, споминати, згадувати, пригадувати, відгадувати, товкти в голові, дозрівати, вважати, забувати.

Нагромадження у тексті такої кількості дієслів для характеристики інтелектуальних процесів не є чимось випадковим. Це один із тих художніх прийомів, до яких вдається письменник, аби роз-

крити глибину внутрішнього боріння свого героя, людини мислячої, страждущої, яка прагне зрозуміти сутність християнського служіння Богу.

Внутрішній злам Валентія увиразнює і невеличка група дієслів, ужитих в тексті в безособовому значенні. Так, душу Валентія щось тлить, точить, мучить, гризе, перевертає.

Стан Валентія увиразнено і дистрибутивними зв'язками одного з ключових слів тексту – іменником “серце”. Воно болить, рветься, крушиться, шарпає, завмирає, стинається холодом / льодом, не шевелиться.

Спостереження лише над окремими групами лексики показало, що поетику тексту творять конкретні мовні засоби, їх семантичне моделювання, завдяки чому й актуалізується відповідний художній смисл.

Семантику тексту як художньої цілісності визначає система семантичних зв'язків, які найвиразніше постають на рівні лексики, насамперед тієї, що складає смислове ядро мовної тканини твору. Оскільки центром художнього зображення є людина у всіх її багатогранних зв'язках зі світом, то й семантичне ядро твору концентрується навколо цього образу. Зв'язок усіх смислових компонентів тексту, їх структурно-семантична організація і підпорядкованість художній меті визначають семантику тексту, його ідейно-естетичну цілісність.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Кобилецький Ю.* Творчість Івана Франка. – К., 1956.
2. *Житє і слово.* – 1894. – Т.2. – С. 186.
3. *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1976. – Т. 3, 4.
4. *Каспрук А.* Філософські поеми Івана Франка. – К., 1965.
5. *Крекотень В.І.* Поема Івана Франка “Святий Валентій” // Радянське літературознавство. – 1957. – № 3.
6. *Апресян Ю.Д.* Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37-73.
7. *Арнольд И.В.* О понимании термина “текст” в стилистике декодирования // Стилистика художественной речи. Межвуз. сб. науч. тр. – Л., 1980. – С. 3-11.